

Слюсаренко Ірина,

Київський університет імені Бориса Грінченка,

м. Київ, Україна,

i.sliusarenko@kubg.edu.ua

«ЛЮДСЬКИЙ ВИМІР» НБСЕ ЯК ІНСТРУМЕНТ ТИСКУ НА СРСР ПІД ЧАС ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

“HUMAN DIMENSION” OF THE CSCE AS THE INSTRUMENT OF PRESSURE ON THE SOVIET UNION DURING THE “COLD WAR”

Тиск міжнародної громадськості на окрему державу у зв'язку з необхідністю дотримання взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав людини здатний виступати серйозним чинником, спрямованим як мінімум на демократизацію внутрішньої політики даної держави, як максимум — призвести до зміни опозицією правлячого режиму.

В умовах, коли важливість дотримання прав людини в сучасному світі не викликає сумнівів, дослідження попереднього міжнародного досвіду, який людство отримало впродовж другої половини ХХ ст., має безпосереднє практичне і наукове значення.

Тема впливу «людського виміру» НБСЕ як інструмент тиску на СРСР в умовах холодної війни актуалізувалася в наукових дослідженнях молодих учених впродовж останніх років. Підтвердженням цього є роботи А.І. Астапчук [1], Я.І. Золотарьової, О.М. Вільцянюк [4], які дослідили окремі аспекти даної проблеми в різних хронологічних розрізах, залишивши можливість для синтезного викладення впливу «людського виміру» НБСЕ як інструменту тиску на СРСР під час холодної війни.

До Другої світової війни права людини не були темою, що часто обговорювалась у світовій та міжнародній політиці. Злочини проти людяності, вчинені під час війни, актуалізували питання дотримання прав людини на світовому порядку денному. Концепт дотримання прав людини знайшов своє відображення у Статуті ООН 1945 р. Знаковою подією для міжнародної громадськості стало ухвалення Декларації прав людини 12 грудня 1948 р. Позиція СРСР щодо цієї Декларації диктувалася розумінням неможливості втілення на практиці утопічних

ідеалів комунізму, тому під час голосування делегація країни утрималася від підтримки документа, спираючись на недостатнє забезпечення економічних та соціальних прав [2, 27].

Починаючи з 60-х років XX ст. СРСР намагався на міжнародній арені переключити увагу спільноти з питань дотримання індивідуальних прав людини на необхідність дотримання колективних прав: боротьба в ООН з залишками колоніалізму, з апартеїдом у ПАР, за права палестинців на Близькому Сході (в обох останніх питаннях була активною українська радянська дипломатія), ініціювання складення двох Пактів про економічні, соціальні і культурні права і про громадянські і політичні права [2, 29].

Адміністрація Дж. Форда під час підсумкового етапу НБСЄ в Гельсінкі (червень-серпень 1975 р.) доклала активних зусиль щодо внесення до так званої «третьої корзини» («людський вимір») НБСЄ принципу поваги прав людини та основних свобод [5, 179], який знайшов відображення в розділі VII Гельсінського заключного акту (1 серпня 1975 р.). Необхідно відзначити той факт, що в подальшому США саме в ході засідань НБСЄ стежили за дотриманням взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань СРСР у питанні дотримання прав людини.

Дж. Картер побудував власну передвиборчу кампанію на постулатах політичного ідеалізму та став одним з головних ідеологів та практиків політики морального тиску США на необхідність дотримання усіма державами — членами НБСЄ прав людини у внутрішній політиці з чіткою прив'язкою до зовнішньополітичного іміджу держави. Саме під час перебування при владі адміністрації Дж. Картера чинник необхідності дотримання прав людини в СРСР відповідно до взятих на себе міжнародних зобов'язань став тим моральним імперативом, який США спрямовували на дискредитацію міжнародного іміджу Радянського Союзу та країн соціалістичного табору у зв'язку з його нехтуванням у цих країнах — членах НБСЄ.

Концепція прав людини, на думку З. Бжезинського, стала хорошим інструментом, який змусив СРСР перейти до ідеологічної оборони [4, 17]. Завдяки особистому втручання Дж. Картера у кампанію захисту прав людини поживавилася опозиція в СРСР, що також зробило свій внесок у розпад країни [4, 18].

Під час Белградської зустрічі НБСЄ (1977–1978 рр.) США вдалося легітимізувати міжнародне обговорення питання про виконання по-

ложень Заключного акту, передусім тих, що стосувалися поваги прав людини та положень гуманітарної співпраці [5, 180].

Проблема дотримання прав людини стала одним з вузлових чинників ідеологічного протистояння в американсько-радянських відносинах другого етапу холодної війни (1979–1986 рр.), оскільки спричиняла появу альтернативи для радянського суспільства в умовах нереалізованості та недосяжності комуністичних ідеалів.

Під час Мадридської зустрічі (11 листопада 1980 р. — 9 листопада 1983 р.) за наполяганням делегації США та за підтримки делегацій Великої Британії та Нідерландів до порядку денного було включено і питання порушення прав людини в СРСР та інших країнах ОВД [5, 184].

У підсумковому документі Мадридської зустрічі знайшла своє відображення необхідність сприяння контактам між людьми, вільному обміну інформацією, співпраці та обміну в галузях культури, освіти [6], адже навіть ці заходи становили небезпеку для СРСР, оскільки розширювали коло його громадян, залучених до споглядання альтернативних моделей державності в країнах Європи.

До дисидентів всередині СРСР долучилася й діаспора, зокрема українська. Вже наприкінці 1960-х рр. українська діаспора в США та Канаді розгорнула масштабний рух, спрямований на захист національних та людських прав в Україні. Особлива увага приділялася вимогам дотримання Загальної декларації прав людини в СРСР [7, 55]. В рамках Світового конгресу вільних українців, утвореного 1967 р. в Нью-Йорку, діяла Комісія з питань прав людини, члени якої давали свідчення під час слухань урядових комісій США та Канади, які стосувалися порушення прав людини в СРСР [7, 56]. Також саме під впливом української громади президент США Р. Рейган проголосив 9 листопада 1982 р. Днем пошани Української гелсінської групи. У документі, зокрема, зазначалося: «...комунізм не здатний змагатися з принципами свободи на форумі ідей. Наявне переслідування і ув'язнення українських громадян за їхнє намагання користуватися основними правами людини є міжнародною компрометацією для Радянського Союзу...» [8].

Після приходу до влади в М.С. Горбачова та початку «перебудови» країни Заходу продовжували тиснути на Радянський Союз з метою виконання ним зобов'язань, взятих на себе в рамках НБСЄ, та втілення на практиці положень «третьої корзини».

На Віденській зустрічі НБСЕ (1986–1989 рр.) було суттєво доповнено концепцію «людського виміру» — сукупності зобов'язань країн-учасниць щодо поваги усіх прав і основних свобод людини, контактів між людьми та інших питань гуманітарного характеру, а також запропоновано механізм виконання зобов'язань країнами — членами НБСЕ, який передбачав проведення двосторонніх зустрічей між державами-учасницями з конкретних ситуацій з метою їх вирішення. Крім того, передбачався обмін інформацією з питань «людського виміру» і обов'язкова відповідь на запит про таку інформацію з боку однієї з держав-учасниць. Найважливішою складовою механізму була можливість будь-якої держави-учасниці, яка вважатиме це за необхідне, залучати увагу інших держав-учасниць за допомогою дипломатичних каналів до ситуацій і випадків, що стосуються «людського виміру» НБСЕ. Саме цей пункт, прописаний у Підсумковому документі Віденської зустрічі НБСЕ, розширював можливість тиску на СРСР з боку країн Заходу. Після Віденської зустрічі НБСЕ опозиція в республіках СРСР отримала більше можливостей для правової легалізації, апелюючи і до міжнародно-правових актів, що сприяло відцентровим тенденціям в СРСР, оскільки в документах Віденської зустрічі НБСЕ затверджувався пріоритет міжнародного права над внутрішнім правом Радянського Союзу [3, 300].

Надалі Віденський механізм було удосконалено під час Копенгагенської (1990 р.) та Московської зустрічей (1991 р.) Конференції з людського виміру НБСЕ. Він отримав назву Московського механізму і створив можливість формувати спеціальні місії незалежних експертів для надання допомоги у вирішенні конкретних проблем, пов'язаних з питаннями людського виміру. Зокрема, ним передбачено право розслідування повідомлень про порушення зобов'язань у сфері «людського виміру», причому у виняткових випадках розслідування може здійснюватися навіть без згоди обвинуваченої держави [1, 70].

Використання проблеми дотримання прав людини в СРСР як чинника тиску виявилось доволі ефективною складовою «м'якої сили», яка була ініційована та реалізована правлячими елітами США в умовах холодної війни. Зустрічі НБСЕ та їх підсумкові документи містили положення, які йшли в розріз з комуністичними реаліями та дискредитували Радянський Союз в очах як власних громадян, так і міжнародного співтовариства.

Джерела

1. Астапчук А.И. К вопросу о «человеческом измерении» в деятельности ОБСЕ / А.И. Астапчук // Вестник РУДН. Серия «Всеобщая история». — 2013. — № 4. — С. 61–70.
2. Білоусов М.М. Радянська дипломатія і Загальна декларація прав людини / М.М. Білоусов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 83. Ч. 2. — 2009. — С. 27–29.
3. Богатуров А.Д. История международных отношений. 1945–2008 : учеб. пособ. для студ. вузов / А.Д. Богатуров, В.В. Аверков. — М. : Аспект Пресс, 2010. — 520 с.
4. Вільцанюк О.М. Права людини в радянському векторі зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера [Електронний ресурс] / О.М. Вільцанюк // International scientific journal. — 2016. — № 7. — С. 15–18. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/mnj_2016_7_5
5. Золотарьова Я.І. Участь США у дискусії щодо прав людини у форматі НБСЕ (1975–1985 рр.) [Електронний ресурс] / Я.І. Золотарьова // Європейські історичні студії. — 2015. — № 2. — С. 177–187. — Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eis_2015_2_12
6. Итоговый документ Мадридской встречи 1980 года представителей государств — участников Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося на основе положений Заключительного акта, относящихся к дальнейшим шагам после Совещания [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_080/page
7. Недужко Ю. Боротьба української діаспори країн Заходу за права людини в Україні (середина 80-х — 90-ті рр. XX століття) / Ю. Недужко // Наукові виклади. — 2008. — № 4. — С. 55–62.
8. Стаття «Президент Реген проголосив день Української Гельсінської групи», 25 вересня 1982 р. [Електронний ресурс] // ЦДАЗУ, ф. 36, оп. 1, спр. 47, арк. 82. — Режим доступу : <http://tsdazu.gov.ua/index.php/ua/online/47-all/516-2014-12-10-09-58-59.html>